

УДК 616.89-008.444.9:159.944.4-053.6
DOI

©З. А. Шкіряк-Нижник, Н. Є. Горбань, Л. М. Слободченко, О. В. Лапікура,
І. В. Слепакурова

ДУ «Інститут педіатрії, акушерства і гінекології імені академіка О. М. Лук'янової
НАМН України», Київ

ВПЛИВ СТРЕСОВИХ СИТУАЦІЙ У СІМ'Ї НА ФОРМУВАННЯ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКА

Мета дослідження – проаналізувати вплив стресових ситуацій у сім'ї на психоемоційний стан підлітка.

Матеріали та методи. Було відібрано 1075 комплектів анкет учасників («Анкета підлітка 15–18 років» та «Анкета матері підлітка 15–18 років»), серед яких при аналізі даних було сформовано дві групи – I групу склали 425 агресивних підлітків, II групу склали 439 неагресивних підлітків, 211 анкет не увійшли у дослідження, зважаючи на відсутність відповідей. При аналізі враховували відмінності в розподілі між агресивною та неагресивною групами під впливом певних факторів.

Результати дослідження та їх обговорення. Було проаналізовано наявність зв'язку між особливостями сімейних стосунків та рівнем агресії підлітка. Серед підлітків, які віддавали перевагу спілкуванню з батьками та радилися з ними, до I групи потрапили лише 37,8 та 44,8 % опитаних відповідно, тоді як до II групи – 62,2 та 55,2 % відповідно. Із підлітків, які зазнали стресу внаслідок постійних конфліктів із батьками, у I групі опинилися 71,4 %. Відповідно до отриманих даних, конфлікти з батьками чи у сім'ї мають більш вагомий вплив на психоемоційний стан підлітка, тоді як втрата роботи одним із батьків (у I групу потрапили 57,1 % із підлітків, які зазнали стресу внаслідок цього), серйозна хвороба в когось із членів сім'ї (61,0 % підлітків у I групі), розлучення батьків (62,0 % підлітків у I групі), поява нових батьків (71,8 % підлітків у I групі), смерть когось із родини (55,3 % підлітків у I групі) мають менший вплив.

Висновки. Стресові ситуації в родині мають негативний вплив на психоемоційний стан підлітка, тоді як спілкування з батьками має позитивний вплив на рівень агресії. Важливо проводити роботу з батьками щодо роз'яснення можливого негативного впливу недооцінки реакцій та переживань підлітком різних сімейних стресових ситуацій.

Ключові слова: підлітки; сім'я; стрес; психоемоційний стан; сімейні відносини; агресія.

ВЛИЯНИЕ СТРЕССОВЫХ СИТУАЦИЙ В СЕМЬЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКА

Цель исследования – проанализировать влияние стрессовых ситуаций в семье на психоэмоциональное состояние ребенка.

Материалы и методы. Было отобрано 1075 комплектов анкет участников («Анкета подростка 15–18 лет» и «Анкета матери подростка 15–18 лет»), среди которых при анализе данных были сформированы две группы – I группу составили 425 агрессивных подростков, II группу составили 439 неагрессивных подростков, 211 анкет не вошли в исследование, ввиду отсутствия ответов. При анализе учитывались отличия в распределении между агрессивной и неагрессивной группами под влиянием определенных факторов.

Результаты исследований и их обсуждение. Было проанализировано наличие связи между особенностями семейных отношений и уровнем агрессии подростка. Среди подростков, которые отдавали предпочтение общению с родителями и советовались с ними, в I группу попали только 37,8 и 44,8 % опрошенных соответственно, в то время как во II группу – 62,2 и 55,2 % соответственно. Из подростков, подвергшихся стрессу вследствие постоянных конфликтов с родителями, в I группе оказались 71,4 %. Согласно полученным данным, конфликты с родителями или в семье имеют более существенное влияние на психоэмоциональное состояние ребенка, в то время как потеря работы одним из родителей (в I группу попали 57,1 % из подростков, подвергшихся стрессу вследствие этого), серьезная болезнь у кого-то из членов семьи (61,0 % подростков в I группе), развод родителей (62,0 % подростков в I группе), появление новых родителей (71,8 % подростков в I группе), смерть кого-то из членов семьи (55,3 % подростков в I группе) имеют меньшее влияние.

Выводы. Стрессовые ситуации в семье негативно влияют на психоэмоциональное состояние ребенка, в то время как общение с родителями оказывает положительное влияние на уровень агрессии. Важно проводить работу с родителями по разъяснению возможного негативного влияния недооценки реакций и переживаний ребенком различных семейных стрессовых ситуаций.

Ключевые слова: подростки; семья; стресс; психоэмоциональное состояние; семейные отношения; агрессия.

THE INFLUENCE OF STRESS SITUATIONS IN THE FAMILY ON THE FORMATION OF ADOLESCENT BEHAVIOR

The aim of the study – to analyze the impact of stressful situations in the family on the psycho-emotional state of the adolescent.

Materials and Methods. 1075 sets of questionnaires of participants were selected (“Questionnaire of a teenager aged 15–18” and “Questionnaire of a mother of a teenager aged 15–18”), among which two groups were formed during the data analysis – group I was 425 aggressive adolescents, group II was 439 non-aggressive adolescents, 211 questionnaires were not included in the study due to lack of answers. The analysis took into account changes in the distribution between aggressive and non-aggressive groups under the influence of certain factors.

Results and Discussion. The presence of a connection between the peculiarities of family relations and the level of aggression of the adolescent was analyzed. Among adolescents who preferred to communicate with parents and consult with them, only 37.8 % and 44.8 % of respondents were in group I, respectively, while 62.2 % and 55.2 % were in group II. in accordance. Of the adolescents who experienced stress due to constant conflicts with their parents, 71.4 % were in group I. According to the data

obtained, conflicts with parents or in the family have a more significant impact on the psycho-emotional state of the adolescent, while the loss of work by one parent (group I included 57.1 % of adolescents who experienced stress as a result), serious illness in someone from the family (61.0 % of adolescents in group I), divorce of parents (62.0 % of adolescents in group I), appearance of new parents (71.8 % of adolescents in group I), death of someone from the family 55.3 % of adolescents in group I) have less influence.

Conclusions. Stressful situations in the family have a negative impact on the psycho-emotional state of the adolescent, while communication with parents has a positive impact on the level of aggression. It is important to work with parents to explain the possible negative impact of underestimating the adolescent's reactions and experiences of various family stressful situations.

Key words: teenagers; family; stress; psycho-emotional state; family relationships, aggression.

ВСТУП. Основним завданням сімейного виховання є допомога дитині стати повноцінною особистістю та проявити свої якості. Сім'я – це те середовище, де у неї формується уявлення про себе, приймаються перші життєві рішення, починається розвиток соціальної природи [1–3].

У підлітків із певного віку з'являється потреба відокремити особисте життя, в яке не заглянеш, як у відкриту книгу, вони не завжди готові ділитися з батьками своїми думками, намірами, хвилюваннями. З віком об'єм «прихованого» життя зростаючої дитини збільшується і їй буває складно знайти слова, щоб описати все, що відбувається в душі. Недосвідчене серце підлітка дуже вразливе, а потрібний досвід, слова, щоб звернутися за допомогою, не завжди знаходяться. Тому батькам важливо бути уважними і вчасно побачити початкові ознаки емоційного неблагополуччя своєї дитини [4–6, 24].

Для підлітка, в силу вікових особливостей, кризовою може стати будь-яка ситуація. Дорослі не завжди оцінюють всю серйозність переживань своєї дитини і тому не можуть вчасно надати необхідну емоційну підтримку, що зумовлює у підлітка відчуття нерозуміння і самотності та може призвести до спроб вирішення своїх проблем шляхом необдуманих вчинків [7–10, 25, 26].

Сім'я детермінує психічний розвиток підлітка; відносини в родині, ставлення батьків формують ефективну систему потреб і мотивацій дитини, позитивний погляд на світ та на самого себе [11–14]. Відносини дітей і батьків впливають не лише на індивідуальні особливості підлітків, але й на їхню взаємодію з однолітками.

У сучасних умовах проблема сімейних відносин та психоемоційного стану підлітка набуває особливої актуальності та має великий вплив на формування відносин з оточенням [3].

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ – проаналізувати вплив стресових ситуацій в сім'ї на психоемоційний стан підлітка.

МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ. Інформаційною базою для проведення даного дослідження стала міжнародна програма ELSPAC (European Longitudinal Study of Parenthood and Childhood – Європейське довгострокове спостереження за батьківством та дитинством), її український фрагмент «Сім'я і діти України». До даного дослідження були залучені підлітки, які самостійно оцінювали і визначали свій психоемоційний стан. Таким чином, було сформовано дві групи підлітків: із проявами агресії або без таких проявів.

На першому етапі даного дослідження було відібрано 1075 комплектів анкет учасників – «Анкета підлітка 15–18 років» (відповіді підлітка) та «Анкета матері підлітка 15–18 років» (відповіді матері), серед яких при аналізі змінних було сформовано дві групи – першу групу склали 425

агресивних підлітків (мали прояви агресії), другу групу склали 439 неагресивних підлітків (без агресивних проявів у поведінці), 211 анкет не увійшли у дослідження, зважаючи на відсутність деяких відповідей. При аналізі враховували відмінності в розподілі впливу певних факторів між агресивною та неагресивною групами.

Формування бази даних здійснювали за допомогою системи SPSS. Статистичну обробку зібраної інформації проводили з використанням статистичного пакета в середовищі Windows XP, з використанням програм «Microsoft Office 2003, 2010», «IBM SPSS Statistics 20,0», «Microsoft Office Excel 2010».

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ. Нами досліджено зв'язок між бажанням підлітків до спілкування з батьками та їхнім психоемоційним станом. З цією метою відібрано випадки, в яких в «Анкеті підлітка 15–18 років» на запитання «Кому Ви віддаєте перевагу у спілкуванні?» були змістовні відповіді у розділі «Батькам».

Серед підлітків, які відзначили «зовсім не спілкуюся», 20 (69,0 %) осіб належали до агресивної групи і 9 (31,0 %) – до неагресивної; серед тих, що дали відповідь «іноді», в агресивній групі було 210 (57,9 %) осіб, у неагресивній групі – 153 (42,1 %); серед підлітків, які відзначили, що часто віддають перевагу у спілкуванні батькам, в агресивній групі було 149 (37,8 %) осіб та 245 (62,2 %) – у неагресивній (рис. 1).

Як бачимо, розподіл між групами має чітку кореляцію із частотою надання переваги спілкуванню з батьками: чим частіше підліток обирає спілкування з батьками, тим рідше у його поведінці спостерігали прояви агресії. Виявлений зв'язок має максимальну значимість.

Про важливість спілкування підлітків із батьками може також свідчити їхній вибір: з ким саме із членів сім'ї вони радяться у разі виникнення проблем. Для цього порівняли розподіл підлітків за групами відповідно до їхніх відповідей.

Відповідь «раджусь із батьками» отримано у 258 (44,8 %) осіб в агресивній групі та у 318 (55,2 %) осіб в неагресивній групі. Виявлений зв'язок має максимальну значимість.

Відповідь «раджусь із братами/сестрами» отримано у 94 (50,5 %) осіб в агресивній групі та у 92 (49,5 %) осіб в неагресивній групі. Взаємозв'язок між цим показником та групами не виявлено.

Отже, можна відзначити, що підлітки, які радяться з батьками, рідше проявляють агресивну поведінку, водночас впливу на неї звички радитися з братами/сестрами не виявлено.

За даними літератури, емоційний компонент сімейних відносин має важливе значення у формуванні

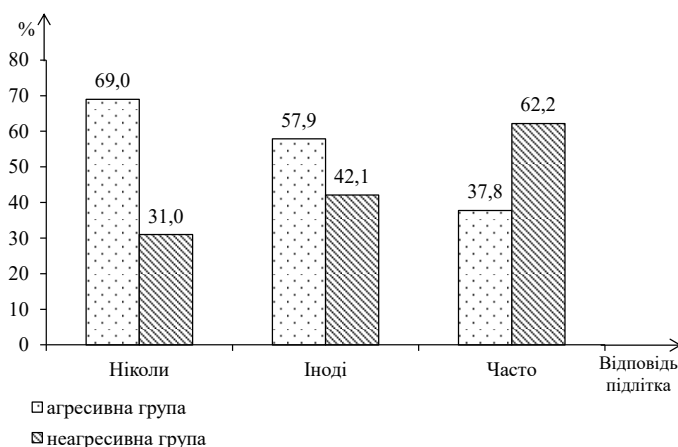

Рис. 1. Розподіл у групах залежно від схильності підлітків до спілкування з батьками за даними «Анкети підлітка 15–18 років», %.

поведінки підлітків [7, 11, 15, 21]. Незадоволеність підлітків характером відносин із батьками виступає фактором ризику порушень автономії та емоційної безпеки дітей [3].

Розглянуто зв'язок між психоемоційним станом підлітків та переживанням різноманітних стресових ситуацій, що могли статися в їхньому житті, зокрема, конфліктів у сім'ї, втрати роботи одним із батьків, тяжкої хвороби членів сім'ї, розлучення батьків, появи нових батьків, смерті когось із родини. Для аналізу відібрано такі випадки, для яких в анкетах містилися змістовні відповіді підлітків та матерів на питання відносно їхніх особистих переживань існуючих конфліктів у сім'ї.

Серед підлітків, які відповідали «так, і це вразило», до агресивної групи потрапило 168 (63,6 %) осіб, до неагресивної групи 96 (36,4 %); що стосується підлітків, матері яких дали таку ж відповідь, то з них до агресивної групи потрапило 127 (60,5 %) і 83 (39,5 %) – до неагресивної

групи. Підлітки, які відповідали «так, і це не вразило», розподілилися таким чином: 113 (57,9 %) осіб в агресивній групі й 82 (42,1 %) – у неагресивній групі; та сама відповідь в анкетах матерів розподілилася на 71 (49,7 %) особу агресивної групи і 72 (50,3 %) особи неагресивної групи. Щодо відповідей «ні, такого не було», то, за даними анкети підлітка, вони склали 131 (34,1 %) випадок в агресивній групі та 253 (65,9 %) випадки в неагресивній групі; за даними анкети матері: 186 (43,5 %) випадків в агресивній групі та 242 (56,5 %) випадки в неагресивній групі відповідно (рис. 2). Виявлений зв'язок має максимальну значимість за відповідями з анкет підлітків і близьку до максимальної значимість за відповідями з анкет матерів.

Окремо розглянуто питання стосовно переживань підлітків від постійного конфліктування з батьками за даними анкет.

Серед підлітків, які відповідали «так, і це вразило», до агресивної групи потрапило 75 (71,4 %) осіб, до неагре-

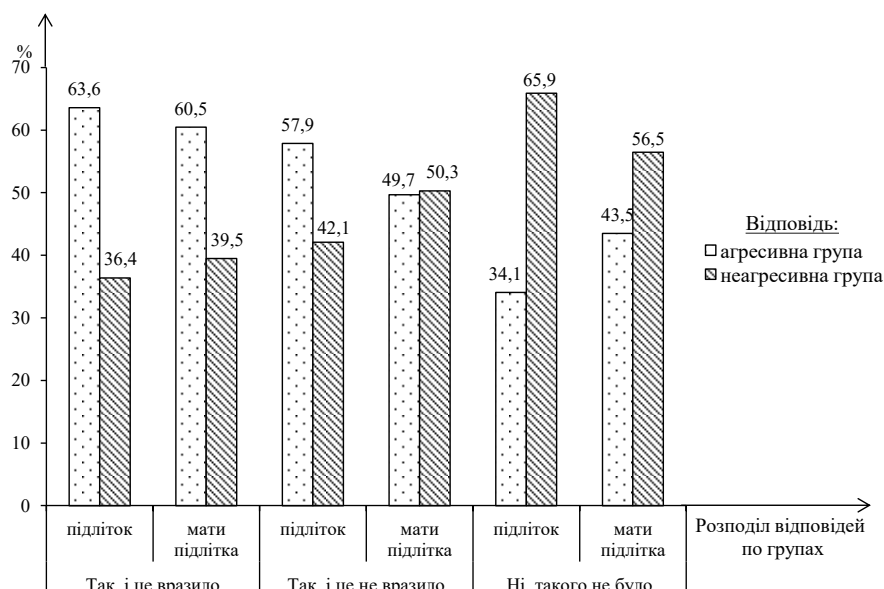

Рис. 2. Розподіл по групах залежно від переживання підлітками існуючих конфліктів у сім'ї за даними «Анкети підлітка 15–18 років» та «Анкети матері підлітка 15–18 років», %.

сивної групи 30 (28,6 %); що стосується підлітків, матері яких дали таку ж відповідь, то серед них до агресивної групи потрапила 41 (68,3 %) особа і 19 (31,7 %) – до неагресивної групи. Підлітки, які відповіли «так, і це не вразило», розподілилися таким чином: 102 (63,4 %) особи в агресивній групі й 59 (36,6 %) – у неагресивній групі; та сама відповідь в анкетах матерів розподілилася на 68 (68,7 %) осіб агресивної групи і 31 (31,3 %) особу неагресивної групи. Щодо відповідей «ні, такого не було», то, за даними анкети підлітка, вони склали 232 (40,3 %) випадки в агресивній групі та 343 (59,7 %) випадки в неагресивній групі; за даними анкети матері: 259 (43,2 %) випадків в агресивній групі та 341 (56,8 %) випадок в неагресивній групі відповідно (рис. 3). Виявлений зв'язок має максимальну значимість як за відповідями з анкет підлітків, так і за відповідями з анкет матерів.

Варто звернути увагу на незначну різницю у розподілі між агресивною та неагресивною групами для підлітків, які дали відповідь «так, і це вразило», і підлітків, що дали відповідь «так, і це не вразило».

Було розглянуто питання стосовно переживань підлітків через втрату роботи батьками або одним із них за даними анкет.

Серед підлітків, які відповіли «так, і це вразило», до агресивної групи потрапило 44 (57,1 %) особи, до неагресивної групи 33 (42,9 %); що стосується підлітків, матері яких дали таку ж відповідь, то серед них до агресивної групи потрапили 32 (50,8 %) і 31 (49,2 %) – до неагресивної групи. Підлітки, які відповіли «так, і це не вразило», розподілилися таким чином: 45 (62,5 %) осіб в агресивній групі й 27 (37,5 %) – в неагресивній групі; та сама відповідь в анкетах матерів розподілилася на 50 (63,3 %) осіб агресивної групи і 29 (36,7 %) осіб неагресивної групи. Щодо відповідей «ні, такого не було», то, за даними анкети підлітка, вони склали 314 (45,8 %) випадків в агресивній групі та 371 (54,2 %) випадок в неагресивній групі; за даними анкети матері: 281 (45,8 %)

випадок в агресивній групі та 332 (54,2 %) випадки в неагресивній групі відповідно (рис. 4). Виявлений зв'язок має високу значимість як за відповідями з анкет підлітків, так і за відповідями з анкет матерів.

Привертає увагу те, що рівень проявів агресивності серед підлітків, які дали відповідь «так, і це не вразило», перевищує відповідний показник для підлітків, що дали відповідь «так, і це вразило».

Нами розглянуто питання стосовно переживань підлітків через тяжку хворобу у члена сім'ї за даними анкет.

Серед підлітків, які відповіли «так, і це вразило», до агресивної групи потрапило 50 (61,0 %) осіб, до неагресивної групи 32 (39,0 %); що стосується підлітків, матері яких дали таку ж відповідь, то серед них до агресивної групи потрапили 37 (54,4 %) і 31 (45,6 %) – до неагресивної групи. Підлітки, які відповіли «так, і це не вразило», розподілилися таким чином: 20 (57,1 %) осіб в агресивній групі і 15 (42,9 %) – в неагресивній групі; та сама відповідь в анкетах матерів розподілилася на 21 (48,8 %) особу агресивної групи і 22 (51,2 %) особи неагресивної групи. Щодо відповідей «ні, такого не було», то, за даними анкети підлітка, вони склали 331 (46,4 %) випадок в агресивній групі та 383 (53,6 %) випадки в неагресивній групі; за даними анкети матері: 304 (47,3 %) випадки в агресивній групі та 339 (52,7 %) випадків у неагресивній групі відповідно (рис. 5). Виявлений зв'язок є значимим лише за відповідями з анкет підлітків, значимість за відповідями з анкет матерів не є задовільною.

Окремо розглянуто питання стосовно переживань підлітками розлучення батьків за даними анкет.

Серед підлітків, які відповіли «так, і це вразило», до агресивної групи потрапили 75 (62,0 %) осіб, до неагресивної групи 46 (38,0 %); що стосується підлітків, матері яких дали таку ж відповідь, то з них до агресивної групи потрапили 47 (50,5 %) і 46 (49,5 %) – до неагресивної групи. Підлітки, які відповіли «так, і це не вразило», розподілилися таким чином: 48 (48,0 %) осіб в агресивній

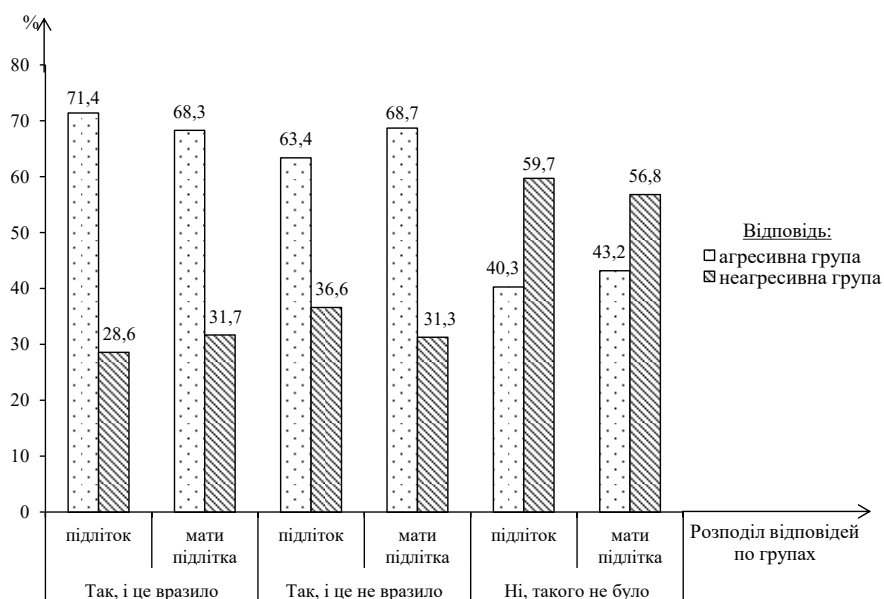

Рис. 3. Розподіл по групах залежно від переживання підлітками постійного конфліктування з батьками за даними «Анкети підлітка 15–18 років» та «Анкети матері підлітка 15–18 років», %.

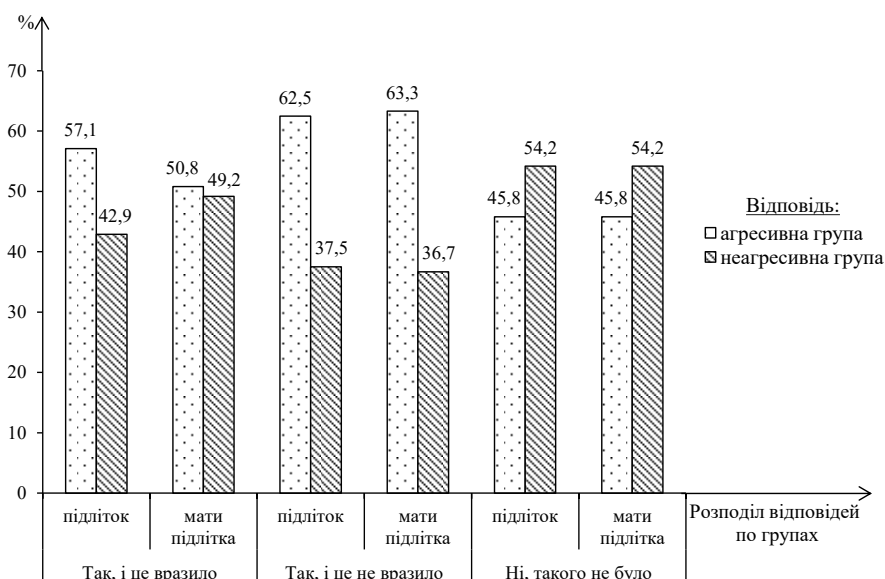

Рис. 4. Розподіл по групах залежно від переживання підлітків через втрату роботи батьками або одним із них за даними «Анкети підлітка 15–18 років» та «Анкети матері підлітка 15–18 років», %.

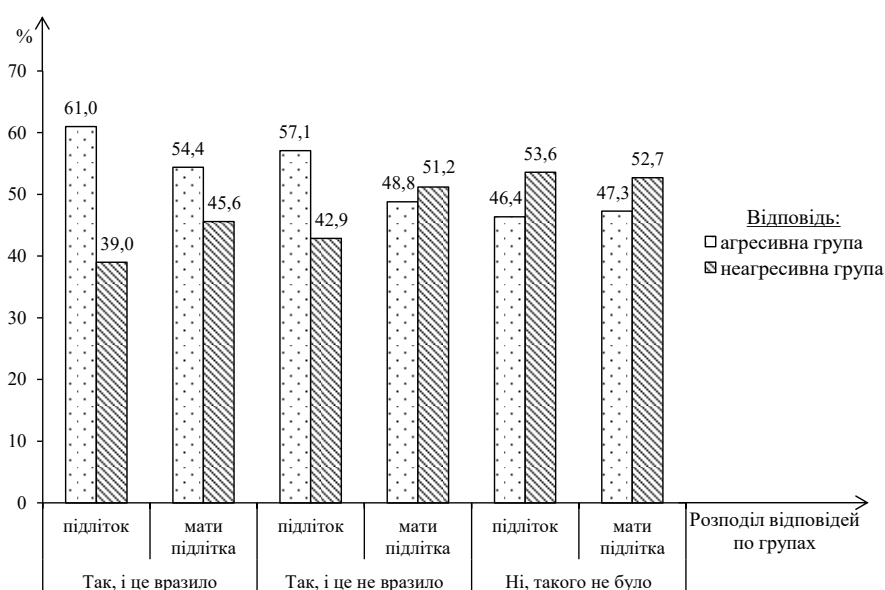

Рис. 5. Розподіл по групах залежно від переживання підлітків через тяжку хворобу у члена сім'ї за даними «Анкети підлітка 15–18 років» та «Анкети матері підлітка 15–18 років», %.

групі й 52 (52,0 %) – в неагресивній групі; та сама відповідь в анкетах матерів розподілилася на 58 (56,9 %) осіб агресивної групи і 44 (43,1 %) особи неагресивної групи. Щодо відповідей «ні, такого не було», то, за даними анкети підлітка, вони склали 281 (45,9 %) випадок в агресивній групі та 331 (54,1 %) випадок у неагресивній групі; за даними анкети матері: 267 (46,9 %) випадків в агресивній групі та 302 (53,1 %) випадки в неагресивній групі відповідно (рис. 6). Виявлений зв'язок є значимим лише за відповідями з анкет підлітків, значимість за відповідями з анкет матерів не є задовільною.

Було розглянуто питання щодо переживань підлітків через появу нових батьків за даними анкет.

Серед підлітків, які відповідали «так, і це вразило», до агресивної групи потрапило 28 (71,8 %) осіб, до неагресивної групи 11 (28,2 %); що стосується підлітків, матері яких дали таку ж відповідь, то серед них до агресивної групи потрапили 15 (60,0 %) і 10 (40,0 %) – до неагресивної групи. Підлітки, які відповідали «так, і це не вразило», розподілилися таким чином: 49 (53,8 %) осіб в агресивній групі й 42 (46,2 %) – в неагресивній групі; та сама відповідь в анкетах матерів розділилася на 52 (56,5 %) особи агресивної групи і 40 (43,5 %) особи неагресивної групи. Щодо відповідей «ні, такого не було», то, за даними анкети підлітка, вони склали 322 (46,1 %) випадки в агресивній групі та 377 (53,9 %) випадків в неагресивній

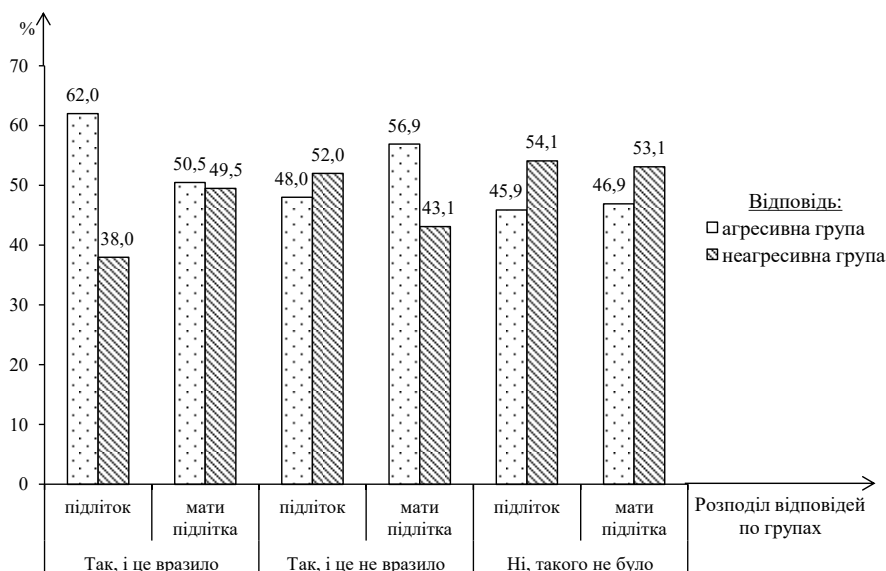

Рис. 6. Розподіл по групах залежно від переживання підлітками розлучення батьків за даними «Анкети підлітка 15–18 років» та «Анкети матері підлітка 15–18 років», %.

групі; за даними анкети матері: 296 (47,1 %) випадків в агресивній групі та 332 (52,9 %) випадки в неагресивній групі відповідно (рис. 7). Виявлений зв'язок має близьку до максимальної значимість за відповідями з анкет підлітків, проте не є значимим за відповідями з анкет матерів.

Також розглянуто питання щодо переживань підлітків через смерть когось із членів родини за даними анкет.

Серед підлітків, котрі відповіли «так, і це вразило», до агресивної групи потрапило 147 (55,3 %) осіб, до неагресивної групи 119 (44,7 %); що стосується підлітків, матері яких дали таку ж відповідь, то з них до агресивної групи потрапили 110 (50,9 %) і 106 (49,1 %) – до неагресивної групи. Підлітки, які відповіли «так, і це не вразило», розподілилися таким чином: 34 (66,7 %) особи в агресивній

групі й 17 (33,3 %) – в неагресивній групі; та сама відповідь в анкетах матерів розподілилася на 36 (54,5 %) осіб агресивної групи і 30 (45,5 %) осіб неагресивної групи. Щодо відповідей «ні, такого не було», то, за даними анкети підлітка, вони склали 220 (43,1 %) випадків в агресивній групі та 291 (56,9 %) випадок в неагресивній групі; за даними анкети матері: 223 (46,4 %) випадки в агресивній групі та 258 (53,6 %) випадків у неагресивній групі відповідно (рис. 8). Виявлений зв'язок має значимість, близьку до максимальної за відповідями з анкет підлітків, і не є значимим за відповідями з анкет матерів.

Результати проведених досліджень виявили, що усі перелічені стресові ситуації тією чи іншою мірою корелюють із підвищеним рівнем агресивності підлітка.

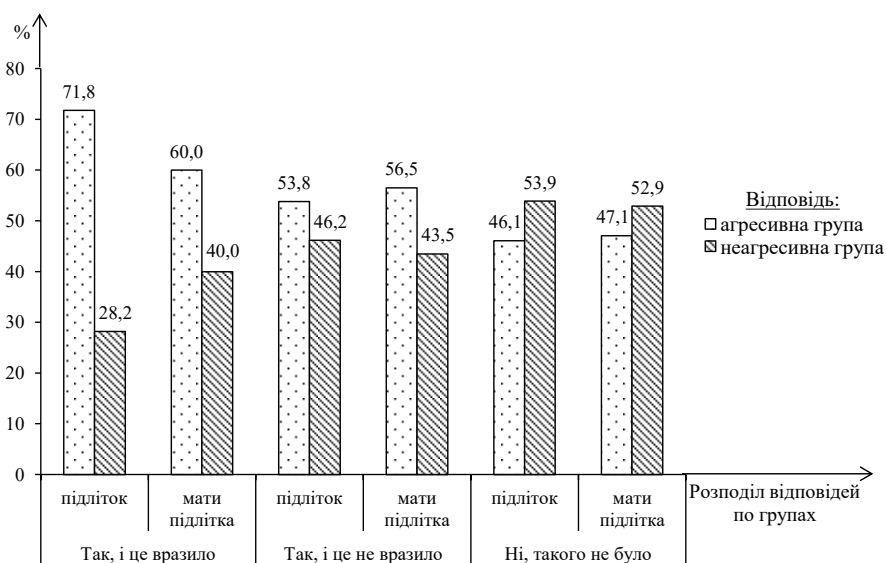

Рис. 7. Розподіл по групах залежно від переживання підлітків через появу нових батьків за даними «Анкети підлітка 15–18 років» та «Анкети матері підлітка 15–18 років», %.

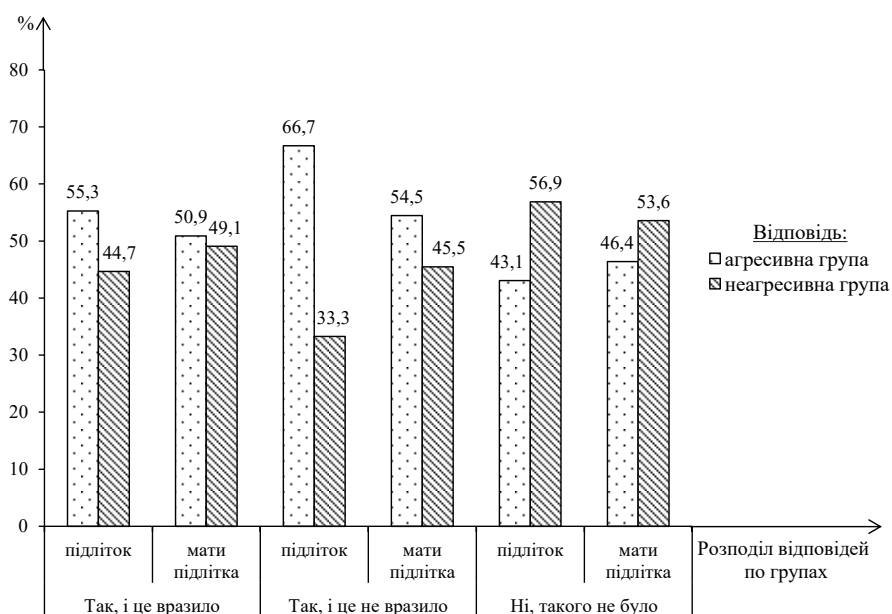

Рис. 8. Розподіл по групах залежно від переживання підлітків смерті когось із членів родини за даними «Анкети підлітка 15–18 років» та «Анкети матері підлітка 15–18 років», %.

Конфлікти з батьками чи у сім'ї мають вагомий вплив, тоді як втрата роботи одним із батьків, серйозна хвороба в когось із членів сім'ї, розлучення батьків, поява нових батьків, смерть когось із родини мають менший вплив.

Крім того, варто звернути увагу на два моменти в отриманих результатах. Перший – рівень агресивності для підлітків, які обирали відповідь «так, і це не вразило», був не набагато нижчим, а в окремих випадках навіть вищим, ніж у підлітків, які обирали відповідь «так, і це вразило». Вочевидь, підлітки не завжди усвідомлюють, наскільки вони вражені певною подією, або ж не бажають ділитися своїми переживаннями, і покладаються на їхню суб'єктивну оцінку впливу стресової ситуації не завжди правильно. Другий – зв'язки, виявлені відповідно до даних «Анкети матері підлітка 15–18 років», мають ту саму направленість, що і зв'язки, виявлені у відповідях самих підлітків, проте, як це взагалі характерно для досліджуваного контингенту, є дещо менш сильними та значимими. Це може свідчити як про обережність матерів у відповідях, так і про недооцінку ними переживань та психоемоційного стану підлітка.

Отже, батьки повинні звернути увагу на підлітка, особливо у випадку певних особистісних рис характеру дитини, як то імпульсивність, емоційна нестабільність (схильність до непередуманих вчинків), прояви агресивної поведінки, дратівливості або тривожності, пригніченості тощо.

Аналіз результатів сучасних комплексних досліджень у сфері вивчення розвитку психіки й особистості дитини дозволяє стверджувати, що психічний розвиток підлітка насамперед формується під впливом спілкування і особливостей взаємодії з дорослими, особливо з батьками. При цьому не викликає сумнівів первинність порушень у відносинах діти–батьки та їх детермінуюча роль у проявах агресії підлітків [15–20, 22, 23].

Характер емоційних відносин займає центральне місце у сімейних стосунках. Саме процеси емоційної взаємодії визначають авторитетність батьків у сім'ї та за-

доволеність у спілкуванні підлітків із батьками. Емоційна близькість дозволяє вибудувати ефективне спілкування і співпрацю, що дозволяє зменшити емоційну дистанцію та сформувані взаєморозуміння.

ВИСНОВКИ. 1. Отримані нами результати свідчать про взаємозв'язок між психоемоційним станом підлітка і стресовими ситуаціями в сім'ї. Було виявлено важливість спілкування підлітків із батьками та його позитивний вплив на рівень агресивності.

2. Було зроблено висновок про невідповідність суб'єктивних оцінок підлітками впливу на них стресових ситуацій та реальних наслідків такого впливу, що часто призводить до недооцінки переживань підлітка батьками. Однією з основних причин проявів агресії є порушення взаємовідносин у родині, в тому числі, коли у батьків не завжди сформовано уявлення про виховання.

3. Зважаючи на вищевикладене, слід проводити систематичну роботу з родинами з метою роз'яснення можливого негативного впливу недооцінки реакцій та переживань підлітком різних сімейних стресових ситуацій, для переконання батьків у необхідності уважного та чуйного ставлення до дитини, надання можливості їй відчувати себе особистістю.

ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. Проведена робота не має лишатися «річчю в собі», тому отримані висновки необхідно у максимально доступній та переконливій формі доводити до відома безпосередніх учасників процесу соціалізації: як підлітків, так і їхніх батьків, педагогів, медичних працівників. Слід докласти зусиль для пошуку можливостей актуалізації зібраних даних з урахуванням швидкості змін у сучасному світі, соціумі, поведінкових моделях та агресивному інформаційному середовищі, причому акцент варто робити не лише на пошуку нових факторів негативного впливу на психоемоційний стан підлітків, а насамперед на виявленні позитивних чинників та методів посилення їхньої дії у повсякденному житті сучасних сімей.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гаміна Т. С. Педагогіка сімейного виховання : навч. пос. / Т. С. Гаміна, О. Ю. Гончар. – Луганськ : Альма-матер. – 2012. – 523 с.
2. Чеховська І. В. Державна сімейна політика в Україні: теорія та практика реалізації : монографія / І. В. Чеховська. – Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута». – 2013. – 736 с.
3. Подольская Т. А. Влияние семейных отношений на развитие личности ребенка / Т. А. Подольская, А. Д. Гусова // Балтийский гуманитарный журнал. – 2016. – Т. 5, № 3 (16). – С. 158–160.
4. Товканець О. Взаємодія школи і сім'ї у профілактиці девіантної поведінки учнів / О. Товканець, Л. Лендел // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. – 2013. – Вип. 29. – С. 226–230.
5. Бекоева М. И. Институт родительства как психолого-педагогический феномен: материнское и отцовское воспитание / М. И. Бекоева, М. Ю. Хуриева // Вестник Северо-Осетинского государственного университета им. Коста Левановича Хетагурова. – 2014. – № 3. – С. 127–132.
6. Пинаев П. В. Влияние семьи на формирование девиантности подростка / П. В. Пинаев, Д. Ю. Некрасов // Вестник Пермского университета. – 2013. – № 1 (13). – С. 142–149.
7. Чепракова Е. А. Влияние стиля родительского воспитания на развитие агрессивного поведения у подростков. Лонгитюдное исследование / Е. А. Чепракова // Культурно-историческая психология. – 2011. – № 2. – С. 84–93.
8. Марковская И. М. Тренинг взаимодействия родителей с детьми / И. М. Марковская. – СПб. : Речь, 2005.
9. Фомина Л. Ю. Влияние развода родителей на личность подростка / Л. Ю. Фомина // Изв. Саратов. ун-та Нов. сер. Сер. Акмеология образования. Психология развития. – 2008. – Т. 1, № 1–2. – С. 63–66.
10. Ващенко І. В. Фактори, що сприяють виникненню сімейних конфліктів / І. В. Ващенко, Л. В. Кондрацька // Проблеми сучасної психології. – 2011. – № 12. – С. 142–158.
11. Лафренье П. Эмоциональное развитие детей и подростков / П. Лафренье. – СПб. : Прайм–Еврознак. – 2004. – 256 с.
12. Дослідження взаємин батьків та дітей. – К. : Укр. ін-т соц. дослід. та Держ. Ін-т сім'ї та молоді. – 2004. – 112 с.
13. The relationship between parent-child conflict and adolescent antisocial behavior: confirming shared environmental mediation / A. M. Klahr, M. A. Rueter, M. McGue [et al.] // J. Abnorm. Child Psychol. – 2011. – Vol. 39 (5). – P. 683–694.
14. Вейц А. Э. Влияние семейного окружения на особенности эмоциональных нарушений у детей с неврозами и неврозоподобными расстройствами / А. Э. Вейц // Вестник ЮУрГУ. – 2012. – № 31. – С. 72–78.
15. Lachowska B. Conflict styles and outcomes in parent-adolescent relationship and adolescent family satisfaction / B. Lachowska // Polish J. Applied Psychology. – 2016. – Vol. 14 (1). – P. 85–98.
16. Mayer B. Adolescents' family models : A cross-cultural study : dissertation / Boris Mayer. – Konstanz: University of Konstanz, 2009. – URL : <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bsz:352-opus-86612>.
17. Sillekens S. Parental divorce and externalizing problem behavior in adulthood. a study on lasting individual, family and peer risk factors for externalizing problem behavior when experiencing a parental divorce / S. Sillekens, N. Notten // Deviant Behavior. – 2020. – Vol. 41 (1). – P. 1–16. – URL : <https://doi.org/10.1080/01639625.2018.1519131>
18. Mudassar A. Family role in deviant behaviour development of adolescents, referring juvenile delinquency: a qualitative approach / A. Mudassar, R. Nik // Sci. Int. – 2016. – Vol. 28. – P. 5189–5195.
19. Завгородня Т. В. Особенности детско-родительских отношений и проявления тревожности детей старшего дошкольного возраста / Т. В. Завгородня // Вестник ЮУрГУ. Серия «Психология». – 2018. – № 2 (11). – С. 112–116.
20. Бандура А. Подростковая агрессия: изучение влияния воспитания и семейных отношений / пер. с англ. М. Брянцева, Б. Красовский. – М. : Апрель Пресс, Изд-во Эксмо-Пресс. – 2000. – 512 с.
21. Горбачева Н. Б. Межпоколенный конфликт между родителями и детьми / Н. Б. Горбачева // Карельский научный журнал. – 2015. – № 2 (11). – С. 21–23.
22. Лазос Г. П. Успішність стосунків з батьками: психокорекція негативних переживань підлітків / Г. П. Лазос // Технології розвитку інтелекту : електронне наукове фахове видання. – К., 2011. – Т. 1. – Режим доступу : <http://psytit.org.ua>.
23. Лазос Г. П. Проблема дослідження негативних переживань сучасних підлітків у стосунках з батьками / Г. П. Лазос // Журнал практикуючого психолога. Спец. випуск. – 2008. – № 14. – С. 169–177.
24. Пятунин В. А. Девиантное поведение несовершеннолетних: современные тенденции / В. А. Пятунин. – М. : РОО «Центр содействия реформе уголовного правосудия». – 2010. – Ч. 1. – 282 с.
25. Свило Я. В. Рекомендации по минимизации у детей последствий развода родителей / Я. В. Свило // Universum: психология и образование. – 2020. – № 5 (71). – С. 11–13.
26. Якушенко Е. Г. Поведенческие и эмоциональные особенности подростков из разведенных семей / Е. Г. Якушенко // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. – 2007. – № 44. – С. 500–504.

REFERENCES

1. Hamina, T.S., & Honchar, O.Yu. (2012). *Pedahohika simeinoho vykhovannia: Navchalnyi posibnyk [Pedagogy of family education: Textbook]*. Luhansk: Alma-mater [in Ukrainian].
2. Chekhovska, I.V. (2013). *Derzhavna simeina polityka v Ukraini: teoriia ta praktyka realizatsii: monohrafiia [State family policy in Ukraine: theory and practice of implementation: a monograph]*. Kamianets-Podilskyi: TOV «Drukarnia «Ruta» [in Ukrainian].
3. Podolskaya, T.A., & Gusova, A.D. (2016). Vliyanie semeinykh otnosheniy na razvitiye lichnosti rebenka [Influence of family relations on the development of a child's personality]. *Baltiyskiy gumanitarnyy zhurnal – Baltic Humanitarian Journal*, 5, 3 (16), 158-160 [in Russian].
4. Tovkanets, O., & Lendyel, L. (2013). Vzaiemodiia shkoly i simi u profilaktytsi deviantnoi povedinky uchniv [Interaction of school and family in the prevention of deviant behavior of students]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Pedahohika. Sotsialna robota – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Pedagogy. Social Work*, 29, 226-230 [in Ukrainian].
5. Bekoyeva, M.I., & Khuriyeva, M.Yu. (2014). Institut roditelstva kak psikhologo-pedagogicheskiy fenomen: materinskoye i ottsovskoye vospitaniye [Institute of parenting as a psychological and pedagogical phenomenon: maternal and paternal education]. *Vestnik Severo-Osetinskogo gosudarstvennogo universiteta im. Kosta Levanovicha Khetagurova – Bulletin of the*

North Ossetian State University. Kosta Levanovich Khetagurov, 3, 127-132 [in Russian].

6. Pinayev, P.V., & Nekrasov, D.Yu. (2013). Vliyaniye semi na formirovaniye deviantnosti podrostka [Influence of the family on the formation of a teenager's deviance]. *Vestnik Permskogo Universiteta – Bulletin of the Perm University*, 1 (13), 142-149 [in Russian].

7. Cheprakova, Ye.A. (2011). Vliyaniye stilya roditelskogo vospitaniya na razvitiye agressivnogo povedeniya u podrostkov. Longitudynoye issledovaniye [Influence of parenting style on the development of aggressive behavior in adolescents. Longitudinal study]. *Kulturno-istoricheskaya psikhologiya – Cultural-historical Psychology*, 2, 84-93 [in Russian].

8. Markovskaya, I.M. (2005). *Trening vzaimodeystviya roditeley s detmi [Training of interaction between parents and children]*. Saint-Petersburg: Rech [in Russian].

9. Fomina, L.Yu. (2008). Vliyaniye razvoda roditeley na lichnost podrostka [Influence of parents' divorce on the personality of a teenager]. *Izvestiya Saratovskogo universiteta. Novaya seriya. Seriya Akmeologiya obrazovaniya. Psikhologiya razvitiya – News Saratov University. New episode. Series Acmeology of Education. Developmental Psychology*, 1, 1–2, 63-66 [in Russian].

10. Vashchenko, I.V., & Kondratska, L.V. (2011). Faktory, shcho spryiaut vynykenniu simeinykh konfliktiv [Factors that contribute to the emergence of family conflicts]. *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of Modern Psychology*, 12, 142-158 [in Ukrainian].

11. Lafrenye, P. (2004). *Emotsionalnoye razvitiye detey i podrostkov [Emotional development of children and adolescents]*. Saint-Petersburg: Praym-Yevroznak [in Russian].

12. (2004). *Doslidzhennia vzaiemyn batkiv ta ditei [Research of relations of parents and children]*. Kyiv: Ukrainskiy instytut sotsialnykh doslidzhen ta Derzhavnyi Instytut simi ta molodi [in Ukrainian].

13. Klahr, A.M., Rueter, M.A., McGue, M., Iacono, W.G., & Burt, S.A. (2011). The relationship between parent-child conflict and adolescent antisocial behavior: confirming shared environmental mediation. *J. Abnorm. Child. Psychol.*, 39 (5), 683-694. DOI:10.1007/s10802-011-9505-7.

14. Veyts, A.E. (2012). Vliyaniye semeynogo okruzheniya na osobennosti emotsionalnykh narusheniy u detey s nevrozami i nevrozopodobnymi rasstroystvami [Influence of the family environment on the characteristics of emotional disorders in children with neuroses and neurosis-like disorders]. *Vestnik YuUrGU – Bulletin of SUSU*, 31, 72-78 [in Russian].

15. Lachowska, B. (2016). Conflict styles and outcomes in parent-adolescent relationship and adolescent family satisfaction. *Polish J. Applied Psychology*, 14 (1), 85-98.

16. Mayer, B. (2009). *Adolescents' family models: A cross-cultural study. Doctor's thesis*. Konstanz: University of Konstanz.

Retrieved from: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bsz:352-opus-86612>.

17. Sillekens, S., & Notten, N. (2020). Parental divorce and externalizing problem behavior in adulthood. a study on lasting individual, family and peer risk factors for externalizing problem behavior when experiencing a parental divorce. *Deviant Behavior*, 41 (1), 1-16. Retrieved from: <https://doi.org/10.1080/01639625.2018.1519131>.

18. Mudassar, A., & Nik, R. (2016). Family role in deviant behaviour development of adolescents, referring juvenile delinquency: a qualitative approach. *Sci. Int.*, 28, 5189-5195.

19. Zavgorodnyaya, T.V. (2018). Osobennosti detsko-roditelskikh otnosheniy i proyavleniya trevozhnosti detey starshogo doshkolnogo vozrasta [Peculiarities of parent-child relations and manifestations of anxiety in older preschool children]. *Vestnik YuUrGU. Seriya «Psikhologiya» – Bulletin of SUSU. Series "Psychology"*, 2 (11), 112-116 [in Russian].

20. Bandura, A. (2000). *Podrostkovaya agressiya: Izucheniye vliyaniya vospitaniya i semeinykh otnosheniy [Teenage aggression: Studying the influence of education and family relations]*. Transl. from Engl. M. Bryantseva, B. Krasovskyy. Moscow: Aprel Press, Izd-vo Eksmo-Press [in Russian].

21. Gorbacheva, N.B. (2015). Mezhpokolennyi konflikt mezhdru roditelyami i detmi [Intergenerational conflict between parents and children]. *Karelskiy nauchnyy zhurnal – Karelian Scientific Journal*, 2 (11), 21-23 [in Russian].

22. Lazos, H.P. (2011). Uspishnist stosunkiv z batkamy: psykholokorektsiia nehatyvnykh perezhyvan pidlitkiv [Success of relations with parents: psychocorrection of negative experiences of adolescents]. *Tekhnolohii rozvytku intelektu: elektronne naukovye fakhove vydannia – Technologies of Intellectual Development: Electronic Scientific Professional Publication*, 1. Retrieved from: <http://psytir.org.ua> [in Ukrainian].

23. Lazos, H.P. (2008). Problema doslidzhennia nehatyvnykh perezhyvan suchasnykh pidlitkiv u stosunkakh z batkamy [The problem of research of negative experiences of modern adolescents in relations with parents]. *Zhurnal praktykuyushcheho psykholoha. Spetsyalnyi vypusk – Journal of Practicing Psychologist. Special Issue*, 14, 169-177 [in Ukrainian].

24. Pyatunin, V.A. (2010). *Deviantnoye povedeniye nesovershennoletnikh: sovremennyye tendentsii [Deviant behavior of minors: current trends]*. Moscow: ROO «Tsentr sodeystviya reforme ugolovnogo pravosudiviya» [in Russian].

25. Svilo, Ya.V. (2020). Rekomendatsii po minimizatsii u detey posledstviy razvoda roditeley [Recommendations for minimizing the consequences of divorce of parents in children]. *Universum: psikhologiya i obrazovaniye – Universum: Psychology and Education*, 5 (71), 11-13 [in Ukrainian].

26. Yakushenko, Ye.G. (2007). Povedencheskiye i emotsionalnyye osobennosti podrostkov iz razvedennykh semey [Behavioral and emotional characteristics of adolescents from divorced families]. *Izvestiya RGPU im. A. I. Gertsena – News of the A. I. Herzen RSPU*, 44, 500-504 [in Russian].

Отримано 23.09.20

Прийнято до друку 27.10.20

Електронна адреса для листування: ngorban@i.ua